

انجامه‌ها، راهی برای تبارشناسی نسخه‌ها (مطالعه موردی مسالک الافهام شهید ثانی)*

محمد کاظم رحمتی**

چکیده: کتاب مسالک الافهام شهید ثانی و انجامه دستنویسهای مختلف آن اهمیت خاصی برای تبارشناسی نسخه‌های این کتاب دارد. چه شاگردان شهید در طول سالهای تألیف این کتاب – یعنی ۹۶۴-۹۵۱ ق- و بعد از آن به استنساخ از روی کتاب استاد میرداد اختند. این نسخه‌ها علاوه بر آن که به کار تصحیح متن کتاب می‌آید، دانش و آگاهی ما درباره شاگردان شهید ثانی را نیز وسعت می‌بخشد و همچنین امکان دست‌یابی به اطلاعاتی درباره خود شهید ثانی را فراهم می‌کند.

در این مقاله به نسخه‌هایی که شش تن از شاگردان شهید از کتاب مسالک الافهام تهیه کرده‌اند پرداخته می‌شود: ۱. محمود بن محمد بن علی بن حمزه لاھیجانی؛ ۲. محمد بن احمد بن ناصرالدین حسینی حلی؛ ۳. یوسف بن محمد بن زین الدین شامی؛ ۴. سید علی بن حسین صائغ؛ ۵. ابن شعیر عاملی؛ ۶. فضل الله بن محمد بن صفر کعبی عراقی.

کلیدواژه: مسالک الافهام الى تقيق شرائع الاسلام، زین الدین بن علی عاملی شهید ثانی (۹۶۵ق)، شاگردان شهید ثانی.

تصحیح نسخه‌های خطی اکنون تفاوت‌هایی با گذشته پیدا کرده و عمدت‌ترین دلیل آن امکان دسترسی به نسخه‌هایی متعدد در تصحیح کتاب است. هر چند در عمل دست‌یابی نسخه‌های خطی دشوار و وقت‌گیر است اما دست کم وجود فهرست‌های مختلف تا حدی می‌تواند مصحح را در امر تبارشناسی نسخه‌ها یاری کند. شناسایی نسخه‌های خطی فراوان از برخی آثار مزیتی است که اکنون با انتشار فهرست‌های نسخه‌های خطی، در عین مزیت بودن، خود دشواری مهمی برای تحقیق کتاب شده است. مشکل اصلی در حقیقت این مطلب است که محقق چگونه می‌تواند در مرحله گردآوری نسخه‌های خطی و اساساً تنها با بهره‌گیری از فهرست‌های نسخه‌های خطی، به گونه‌ای تبارشناسی نسخه‌های خطی را انجام دهد. چه به دلیل دشواری در دسترسی به نسخه‌های خطی و پراکندگی مکانی آنها رؤیت خود نسخه‌ها توسط محققان و مصححان کمتر ممکن می‌شود. با این حال اگر اطلاعات و ویژگیهای نسخه‌ها به کمال در فهرستها منعکس شود در مواردی

*. شایسته است تا به رسم ادب از استادان گرامی، حجت الاسلام والمسلمین رسول جعفریان، رضا مختاری، علی اوسط ناطقی به دلیل کمک‌های فراوان در دست‌یابی به نسخه‌های خطی کتاب مسالک تشكر نمایم. دوست عزیز آقای سید محمدحسین حکیم نیز برخی نسخه‌های مسالک را در اختیار بندۀ قرار دادند و پیگیر نگارش این نوشتار بودند.

**. دکترای تاریخ؛ دانشنامه جهان اسلام، تهران.

این امکان وجود دارد که بتوان بر اساس این اطلاعات مندرج در فهرست‌های نسخه‌های خطی به گونه‌ای تبارشناسی نسخه‌های یک کتاب را ارایه کرد.

در نوشتار حاضر با بررسی اطلاعات چند نسخه از کتاب مسالک الافهام الى تتفییج شرائع الاسلام تألف شهید ثانی (۹۶۵ق) نشان داده شده است که چگونه می‌توان از اطلاعات مندرج در فهارس نسخه‌های خطی تبارشناسی دستنویسه‌ای آن کتاب را ارایه کرد. هر چند باید توجه کرد این کار مستلزم وجود ویژگی خاصی در خود نسخه‌هاست و در همه موارد نیز امکان پذیر نیست. در این مورد خاص نسخه‌هایی که به خط شاگردان شهید کتابت شده‌اند مورد بررسی قرار گرفته است.^۱

همچنین اطلاعات مندرج در انجامدها می‌تواند دانسته‌های شرح حال نگارانه ما را وسعت بخشد؛ هر چند شیوه‌هایی که در اشاره به مطلب وجود دارد، گاه به گونه‌ای است که استفاده از این اطلاعات را دشوار می‌کند اما توجه به مطالب مندرج در انجامدها و بهره‌گیری از آنها در تحقیقات تاریخی، مطلبی است که لازم است تا مورد توجه کامل فهرست‌نویسان قرار گیرد. اهمیت این مطلب بیشتر از آن رو است که امکان مراجعة مستقیم به نسخه‌های خطی در مواردی بسیار، کاری دشوار و گاه محال است.^۲ چه در موارد بسیاری کاتب نسخه نیز خود از عالمان برجسته عصر خویش بوده است. به عنوان مثال خاندان حر عاملی و ابن خاتون عاملی از خاندانهای مشهور جبل عامل اند که دانسته‌های پراکنده‌ای از ایشان در دست است و بیشتر این اطلاعات نیز به صورت جسته و گریخته در انجامدها یا یادداشتهای آغاز و انجام و اجازات نسخه‌ها ثبت شده است و من در جای دیگری بدانها اشاره کرده‌ام.

نکته دیگر آن که به جز دقت در متن و انجامدها، برای تصحیح متون می‌توان از همان شیوه بسیار مهم قدم‌ما یعنی بهره‌گیری و توجه به نسخه‌های مجاز به عنوان یکی از مؤلفه‌های مهم در تصحیح نسخه‌ها بهره گرفت. خاصه آن که نسخه‌های خطی فراوانی از میراث فقهی شیعه اکنون در کتابخانه‌های مختلف ایران و جهان موجود است که از علمای مختلف اجازه و بلاغ قرائت و سمع روایت دارند.

شهید ثانی و کتاب مسالک الافهام

کتاب مسالک الافهام الى تتفییج شرائع الاسلام شرحی است بر پایه «قوله - قوله» بر کتاب شرائع الاسلام محقق حلی که در هفت جزء تأليف شده است. هر چند مدت زمان تأليف کتاب رانه ماه دانسته‌اند اما صحیح آن است که

۱. این نکته را بفرازیم که نسخه‌های خطی کهنه از کتاب مسالک الافهام موجود است که فاقد ویژگی‌های مورد بحث در مقاله حاضر است و برای دریافتن آن که آنها از روی چه نسخه‌ای کتابت شده‌اند باید به شیوه مرسوم در تصحیح متون یعنی مشابههای میان نسخه‌ها، ضبطها، اغلاط، افادگیهای مشابه و ملأکهای دیگر توجه کرد.

۲. بیشتر در چند نوشته به صورت گذرا به اهمیت اطلاعات مندرج در فهارس نسخه‌های خطی برای پر کردن خلاصه‌های موجود در شرح حال نگاری و یافتن اطلاعات جدید اشاره کرده‌ام. برای مثال رک: محمد‌کاظم رحمتی، «نسخه‌ای نفیس از کتاب الروضة البهیة شهید ثانی»، پیام بهارستان، دوره دوم، س. ۱، ش. ۳ (بهار ۱۳۸۸ش)، ص. ۳۳۰-۳۳۲.

بگوییم شرایط خاصی که در دو دهه آخر زندگی برای شهید ثانی پیش آمد موجب شد نگارش کتاب میان سالهای ۹۵۱-۹۶۴ به طول انجامد.^۱ شهید ثانی جلد نخست کتاب را در رمضان ۹۵۱ق، جلد دوم را در اول ربیع الاول ۹۵۶ق، جلد سوم را در ربیع الاول ۹۶۳ق، جلد چهارم را در اواخر جمادی الآخره ۹۶۳ق و کتاب النذر والوقوف جلد پنجم را در رمضان ۹۶۳ق و جلد ششم را در ۹۶۳ق و سرانجام آخرين مجلد کتاب را در ربیع الثانی ۹۶۴ق به اتمام رسانده است.^۲ این تاریخها نشانگر آن است که شهید تألیف کتاب مسالک الافهام را به تدریج انجام داده و به علی میان زمان تألیف اجزاء کتاب فاصله افتاده است.

در میان نگاشته‌های فقهی شهید ثانی، کتاب مسالک الافهام هر چند نسبت به کتاب الروضۃ البهیة اثری مهمتر و عمیقتر است، اما پخت با کتاب الروضۃ بوده به گونه‌ای که این اثر شهید در روزگار فعلی ما تقریباً محل مراجعه و تدریس محافل علمی شیعه نیست و حتی چاپ انتقادی آن تنها در یکی دو دهه اخیر منتشر شده

۱. شیخ آقا بزرگ معتقد است شهید نخست به گونه‌ای حاشیه‌وار کتاب را در عبادات شرح کرد اما در معاملات بسط بیشتری داد. همچنین آقا بزرگ از قول شیخ علی نباتی (برادرزاده شهید ثانی) و او از قول پدرش گفته شهید کتاب مسالک را در مدت نه ماه تألیف کرد. هر چند در ادامه آقا بزرگ خود تواریخ ذکر شده برای زمان تألیف اجزاء کتاب مسالک را می‌آورد. الذریعة، ج ۲۰، ص ۳۷۸.

۲. در کتابخانه مجلس نسخه‌ای از مسالک الافهام به شماره ۴۵۱۹ وجود دارد که نسخه‌ای نفیس و ارزنده است. نسخه مشتمل بر مجلد دوم کتاب مسالک یعنی از کتاب البیع تا پایان وکالت است و از آغاز افتادگی دارد. فهرست نگار محترم در توصیف این نسخه متذکر شده‌اند نسخه را شخصی به نام صدرالاسلام بن ابی المعالی نیشابوری کتابت کرده است. مراجعه به خود نسخه نشان داد که اولًاً نسخه به چند خط متفاوت کتابت شده و شخص مذکور کاتب نسخه نیست بلکه تعلیقات و حواشی نسخه از اوست (همانگونه که در انجامه به این مطلب تذکر داده است). بر این اساس نسخه حاضر را می‌توان شرحی بسیار مختصر بر کتاب مسالک دانست. نسخه با نسخه‌ای معتبر مقابله شده و در حاشیه بزرگ آخر آمده است: «قابلنا هذا المجلد من اوله الى آخره في مدينة المنورة مع نسخة معتبرة» و کسی با خطی دیگر گفته که این خط و تذکر از محمدامین استرآبادی است.

انجام نسخه حاوی اطلاعات ارزشمندی است از احوال شهید در دوره‌ای که جانش تهدید می‌شد، و همین امر باعث مهاجرت اجباری او از بعلبک و زندگی پنهانی در جبل عامل شده بود. عبارت انجام چنین است: «تم المجلد الثاني من هذا التعليق على يد مصنفه العبد الفقير الى عفو الله تعالى و رحمته زين الدين بن على بن احمد الشامي العاملی - عامله الله تعالى بالطفه و عفى عنهم بهمه و فضله - في اوقات مختلفة واحوال متصرفة مشوّشة للقضاء والافكار مانعة من الحلة (الجلة؟) والاخطبار موجبة لمساحمة عند العثار آخرها مفتح شهر ربیع الاول المفتتح لاول ربیع سنة ستة و خمسین وتسعمائة حامداً الله تعالى في شدة ورخاء شاکر له في السراء (در اصل الصراء) والضراء مصلياً على اشرف الانبياء واکمل الاوصياء وعلى آله النجاء الاتقاء واصحابه... وكان الفراغ من تعليقها نهار الثلاثاء يوم الثاني من شهر الشوال من شهور سنة ثثنین بعد الالاف وذلك بقلم الفقير الى الله تعالى صدرالدین بن ابی المعالی النیشاپوری فی مدینة المشرفة زادها الله شرفاً...». برای گزارشی از این نسخه رک: مجلس، ج ۱۲، ص ۱۸۶.

۳. در کتابخانه مجلس نسخه‌ای از مسالک به شماره ۵۰۱۹ مشتمل بر بخش خلیع مبارات تا کتاب دیات موجود است که انجامه مؤلف را دارد. شهید تاریخ فراغت از نگارش را «متتصف نهار الاثنين ثامن شهر ربیع الآخر عام اربع و سنتين و تسعمائة» ذکر کرده است. با توجه به عدم ذکر انجامه در سیاری از نسخه‌های مسالک، این نسخه به جهت داشتن تاریخ فراغت از تألیف اهمیت دارد. برای گزارشی از این نسخه رک: مجلس، ج ۱۴، ص ۳۲۳-۳۲۴.

است. با این حال کثرت نسخه‌های خطی کتاب مسالک الافهام نشان می‌دهد که در دوره نخست صفویه، شهرت کتاب مسالک الافهام بیش از الروضه بوده است. شاهد اصلی بر این مدعای وجود نسخه‌های خطی فراوان از کتاب مسالک الافهام کتابت شده بیش از ۱۰۰۰ هجری است.^۱ البته رواج بیشتر کتاب الروضه البهیه نیز بجهت نبوده و خصلت درسی آن بر کتاب مسالک که اساساً کتابی است بیشتر نشانگر تبحیر و پختگی شهید در فقه، ارجحیت داشته است.^۲ کما این که شیخ عبدالله بن صالح سماهیجی نیز به همین مطلب در الاجازة الكبيرة خود اشاره کرده است.

۱. برای فهرستی از نسخه‌های مختلف کتاب مسالک الافهام در کتابخانه‌های ایران رک: دنا، ج ۹، ص ۵۰۹-۵۳۳؛ الترات العربي المخطوط في مكتبات ايران العامة، ج ۱۱، ص ۳۲۹-۳۴۰.

ظاهرآتا به حال نسخه‌ای کامل از مسالک به خط شهید یافت نشده است. تنها در کتابخانه آیت الله مرعشی قم، نسخه‌ای بدون انجامه به شماره ۱۲۴۷۰ نگهداری می‌شود که به دلیل شباهت خط آن با رخی نمونه خطهای باقیمانده از شهید ثانی، به احتمال قوی می‌باید به خط شهید باشد. این نمونه تاکنون تنها نسخه شناخته شده خط مؤلف از مسالک است (مرعشی، ج ۳۱، ص ۴۸۶). البته نسخه‌هایی در دست است که کاتبانش ادعای کردند نسخه خود را از روی نسخه شهید، کتابت کرده‌اند. از جمله نسخه‌ای است به خط دوست محمد بن حبیب الله حسینی مازندرانی استرآبادی که جزء اول مسالک را در یکشنبه دهم شوال ۹۷۱ ق و جزء دوم را در اواخر ربیع الاول ۱۰۸۰ ق کتابت کرده است (مرعشی، ج ۱۴، ص ۲۶۰-۲۶۱). افتدی درباره این شخص اطلاعات جالب توجیهی آورده است. به نوشته افندی وی کتابدار کتابخانه آستان قدس رضوی و از عالمان زمان شاه صفی بوده است (ریاض العلماء، ج ۲، ص ۲۷۴). او همچنین اشاره می‌کند شغل کتابداری تا روزگار نگارش ریاض العلماء در میان فرزندان استرآبادی باقی بوده است.

۲. بررسی کتاب احیاء الدائز شیخ آقا بزرگ نشانگر توجه بیشتر علمای قرن دهم به کتاب مسالک است. اگر همه موارد ارجاع شده به آثار شهید ثانی در این کتاب را کنار هم بگذاریم بهوضوح مشخص می‌شود بیشترین اشارات به کتاب مسالک است. در مورد تداول و گسترش آثار شهید ثانی در ایران، آقا بزرگ طهرانی به تفاریق نکاتی را در شرح حال علمای قرن دهم هجری در طبقات اعلام الشیعه: احیاء الدائز من القرن العاشر آورده است. در تورق کتاب من به این موارد دست یافتم: ص ۱۶ (الدرایة، کتابت ۹۷۹ ق)، ص ۱۷ (المقادص العلية، ۹۷۴ ق)، ص ۲۱ (الدرایة، ۹۷۹ ق)، ص ۳۶ (تمهید القواعد، ۹۷۸ ق)، ص ۴۰ (اسرار الصلوة، رسالتة الحیاة، رسالتة ارت الزوجة، ۹۶۴ ق)، ص ۴۰ (مناسک الحج، ۹۹۳ ق)، ص ۴۹ (صیغ العقود، ۹۸۹ ق)، ص ۵۲ (المسالک، ۹۷۴ ق)، ص ۵۶ (مجموعه‌ای از رسائل شهید، ۹۸۰ ق)، ص ۶۱ (المسالک، ۹۹۳ ق)، ص ۶۱ (تمهید القواعد، ۹۸۷ ق)، ص ۶۳ - ۶۴ (روض الجنان، بعد از ۹۵۸ ق و قبل از ۹۶۵ ق)، ص ۶۷ (منیة المرید و مسكن الفوائد، ۹۵۴ ق)، ص ۷۰ (رسالتة الجمعة، ۹۸۱ ق)، ص ۷۲ (حاشیه شهید بر النبی، ۹۴۸ ق)، ص ۸۷ (روض الجنان، ۹۸۹ ق)، ص ۹۰ (المقادص العلية، ۹۷۴ ق)، ص ۹۷ (برخی از رسائل شهید شامل نتائج الافکار، المینیة، کشف الریبة، مسکن الفوائد، مسأله فی الطلاق، ۹۵۴ ق)، ص ۱۰۴-۱۰۳ (الدرایة، ۹۶۹ ق)، ص ۱۲۷-۱۲۸ (الروضه البهیه، المسالک، ۹۸۵ ق)، ص ۱۵۶ (الروضه البهیه، ۹۵۸ ق)، ص ۱۵۸ (أسرار الصلوة، ۹۸۳ ق)، ص ۱۶۲ (برخی از رسائل شهید، ۹۸۰ ق)، ص ۱۷۲ (الرسالة الاستطبولیة، ۹۸۳ ق)، ص ۲۰۳ (المسالک، کتابت شده از روی نسخه‌ای سورخ ۹۶۵ ق)، ص ۲۲۶ (المسالک، ۹۷۴ ق)، ص ۲۲۷ (المسالک، ۹۵۱ ق)، ص ۲۳۶ (المسالک، ۹۸۱-۹۷۹ ق)، ص ۲۴۲ (الروضه البهیه، المسالک، ۹۵۹ ق)، ص ۲۴۸ (المسالک، ۹۶۵ ق)، ص ۲۵۴ (روض الجنان، ۹۸۷ ق)، ص ۲۷۶ (المسالک، ۹۶۳ ق). همچنین رک: الذریعة، ج ۲۰، ص ۳۷۸ (المسالک، ۹۶۳ ق).

نکته جالب توجه درباره کتاب مسالک الافهام شهید ثانی انجامه‌های این کتاب است. این انجامه‌ها علاوه بر آن که حاوی اطلاعات مهمی درباره زندگی شهید ثانی‌اند، خود می‌توانند اساسی برای تبارشناسی نسخه‌های فراوان این کتاب قرار گیرند. همانند سنت متداول در دوران‌های میانه، شاگردان شهید ثانی نسخه‌های از این کتاب را برای خود کتابت کرده‌اند و نسخه‌های شاگردان اساس کتابت و استنساخ نسخه‌های بعدی قرار گرفته است. در برخی از نسخه‌های این ویژگی با صراحت ذکر شده و بر همین اساس می‌توان نسخه‌های کتاب مسالک را با این معیار تا حدی مورد تبارشناسی قرار داد. شهید ثانی خود در بخشی از کتاب منیة المرید فی ادب المقید و المستفید، بحث مستوفی و خوبی درباره نسخه‌های آثار متداول آورده و معیارهایی برای یافتن نسخه‌های اصیل و بالهمیت آثار ذکر کرده است که در میان این معیارهای، یافتن نسخه به خط مؤلف یا نسخه‌ای که شاگردان مؤلف کتابت کرده‌اند نیز ذکر شده است.^۱ در حقیقت برای تصحیح نسخه‌های خطی یکی از مهمترین معیارهای برای نسخه گزینی، یافتن نسخه‌های خط مؤلف و شاگردان مؤلف است. این مطلب درباره شهید ثانی به علت وجود نسخه‌های متعدد از آثار او شایسته دقت بیشتری است و با توجه به داشتن اطلاعات فراوان از شاگردان شهید ثانی، می‌توان از این معیار در شناخت دستنویسها و نسخه گزینی برای تصحیح آثار او بهره برد.

۱. نسخه‌های مسالک کتابت شده توسط محمود لاهیجانی

در سالهای تأليف کتاب مسالک، شاگردان شهید بسته به آن که در چه زمانی به خدمت استاد رسیده‌اند، به استنساخ اجزائی از کتاب وی پرداخته‌اند. برخی دیگر که پس از ۹۶۴ق شهید را درک کردند امکان آن را داشتند که تحریر کامل کتاب را در اختیار داشته باشند و آن را کتابت کنند. علاوه بر آنها کسانی که در طی این سالها همراه شهید بوده‌اند نیز امکان دسترسی به تمام اجزاء کتاب را داشته‌اند که از میان آنها یکی محمود بن محمد بن علی بن حمزه لاهیجانی است. وی از مهمترین شاگردان شهید پس از حسین بن عبد‌الصمد حارثی عاملی (۹۸۴ق) به شمار می‌رود. اینک اطلاعات جالب توجهی درباره وی در درست است.^۲

۱. رک: منیة المرید فی ادب المقید و المستفید، تحقیق رضا مختاری، قم، ۱۴۰۹ق، ص ۳۷۷-۳۶۲.

۲. درباره لاهیجانی رک: آقا بزرگ طهرانی، طبقات أعلام الشيعة: إحياء الداثر من القرن العاشر، تحقیق علی نقی متزوی (تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۶ش)، ص ۲۴۱-۲۴۲؛ محمد‌کاظم رحمتی، «نکاتی درباره شهید ثانی»، پیام بهارستان، دوره دوم، س ۳، بهار ۱۳۸۸، ص ۷۲۶-۷۲۷ و ۷۲۸-۷۲۳؛ همو، «چند اطلاع کوتاه درباره شهید ثانی»، پیام بهارستان، دوره دوم، س ۲، ش ۵، پاییز ۱۳۸۸، ص ۶۳۲-۶۳۵. در یادداشت اخیر، درباره نسخه‌ای صحبت کرده‌ام که به خط لاهیجانی است و بر اساس اطلاعات مندرج در آن گفته بودم که لاهیجانی به حیدرآباد و شهر گلکنده مهاجرت کرده است.

شاهد مهم دیگر دال بر اقامت لاهیجانی در شهر گلکنده، اطلاعی است که در آخرین برگ نسخه شماره ۴۳۶۰ حاشیه شرائع‌الاسلام در کتابخانه مجلس آمده است. این حاشیه از عالمی به نام محمد بن محمد زاہد است که شهید ثانی نسخه‌ای از آن را کتابت کرده و ظاهراً آن نسخه در تملک لاهیجانی بوده و فردی به نام سعدالدین بن محمد جزائری در تاریخ چهارشنبه ۱۴ جمادی از کتابت نسخه‌ای از آن برای خود فراغت حاصل کرده است. در انجام این نسخه جزائری درباره تاریخ اتمام

محمد بن محمد بن علی بن حمزه لاهیجانی گیلانی (بعد از ۹۹۴ق) از ۹۵۳ق که از ایران برای درک محضر شهید به جبل عامل مهاجرت کرد، تا هنگام دستگیری وی در مکه در سال ۹۶۵ق شاگرد و ملازم شهید ثانی بود. کهن‌ترین مدرک دال بر این شاگردی، اجازه‌ای است که زین‌الدین به لاهیجانی در بعلبک در اول رجب ۹۵۲ق داده است. لاهیجانی همچنین اجازه‌ای دیگر از شاگرد زین‌الدین، محبی‌الدین بن احمد بن تاج‌الدین میسی، در کربلا، اوآخر ربیع‌الثانی ۹۵۴ق دریافت کرده است. لاهیجانی ظاهرًا سالیان متعددی نزد زین‌الدین بوده از جمله سالهای اختفاء زین‌الدین در جبل عامل و او را در سفر به مکه در ۹۶۴ق همراهی کرده است. او احتمالاً در ۹۶۶ق، مدتی نه چندان طولانی بعد از شهادت شهید ثانی به ایران بازگشته است. مطلب چندانی درباره فعالیت‌های بعدی لاهیجانی و تاریخ وفات او دانسته نیست جز آن که می‌دانیم او دست کم تا ۹۹۴ق حیات داشته چراکه اجازه‌هایی به صدر جهان حسین بن روح‌الله حسینی طبیعی در ۲۲ شوال ۹۷۴ق، منصور بن حسن بن یوسف بن تاج‌الدین بن متوجه بحرانی^۱، سید عmad الدین علی بن هاشم در ۲۳ صفر ۹۹۴ق و امیر معین‌الدین محمد بن عmad الدین محمود شاه ابوتراب در ۱۴ ربیع‌الاول ۹۹۴ق داده است. همچنین بر ظهر نسخه‌ای از روض الجنان شهید ثانی موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۱۳۸۶۵ اجازه‌ای از لاهیجانی به منصور بن حسن بن یوسف بحرانی درج شده است.^۲

در چهارشنبه ۱۲ شعبان ۹۹۴ق لاهیجانی از مقابله نسخه‌ای از کتاب خلاصه الاقوال فراغت حاصل کرده

→ کتاب نسخه چنین گفته است: «وَقَعَ الْفَرْغُ مِنْ نَسْخَتِهَا يَوْمَ الْأَرْبَاعَ الْمَبَارِكِ رَابِعَ عَشَرَ جَمَادِيَ الْأَوَّلِ سَنَةٍ ۹۸۵ عَلَى يَدِ افْقَرِ عَبَادِ اللَّهِ وَاحْجَمِهِمْ إِلَيْهِ سَعْدَ الدِّينِ إِنَّ مُحَمَّدَ الْجَزَائِرِيَ... عَامِلَهُ بِلَطْفَهِ الْخَفْيِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ». به خطی کمی متفاوت در حاشیه گفته شده است که: «نَقْلَتْ هَذِهِ النَّسْخَةُ مِنْ خَطِ الشَّيْخِ الشَّهِيدِ زَيْنَ الدِّينِ قَدِيسِ سَرِّهِ رُوحَهُ وَنُورَ ضَرِيعَهُ بِبَلْدَةِ قَلْكِنَدَهِ (گلکنده) عُمْرَتْ فِي ظَلِ صَاحِبِهِ وَالنَّسْخَةُ مِنْ عَنْدِ الْمَلَأِ مُحَمَّدِ الْقَبَلَانِيِّ (الْجَيْلَانِيِّ)». با وجود این تصریح در نسخه که مؤلف محمد بن محمد زاهد است در فهرست کتابخانه مجلس به خطاب حاشیه به شهید ثانی نسبت داده شده است. در هر حال این موضوع به بررسی بیشتری نیاز دارد. در الذریعة (ج ۱۰۷-۱۰۶ ص ۶۷) حاشیه‌ای با همین سرآغاز به عنوان حاشیه دیگری از شهید بر کتاب شرایع جز مسالک الانتماء معرفی شده است. برای توصیفی اجمالی از این نسخه رک: مجلس، ج ۱۲، ص ۷۳. در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نسخه‌ای از تهذیب الاحکام به شماره ۲۸۷۷ وجود دارد که شخصی به نام سید حسین بن زین‌العابدین بن باقر حسینی جرجانی آن را کتابت کرده و از استنساخ بخشی از کتاب در روز شنبه دهم جمادی‌الآخر سال ۹۶۰ق (پایان کتاب طهارت) فراغت حاصل کرده است. تا پایان کتاب صلاة را شخصی به نام محمد باقر بن محمد بن علی بن حمزه لاهیجانی مقابله کرده و متذکر شده که تاریخ فراغت از مقابله روز شنبه یازدهم ذی الحجه سال ۹۸۸ق بوده است. ظاهرًا فرد اخیر فرزند برادرزاده محمود بن محمد بن علی بن حمزه لاهیجانی شاگرد مشهور شهید ثانی باشد (مرعشی، ج ۸، ص ۸۴).

۱. این شخص نسخه‌ای از روض الجنان فی شرح ارشاد الانزان شهید را در ۹۸۷ق استنساخ و با نسخه اصل مقابله کرده است. لاهیجانی در همین نسخه اجازه‌ای به کاتب داده است. بر همین اساس احتمال دارد کاتب از روی نسخه لاهیجانی به استنساخ کتاب پرداخته باشد. رک: دو کتابخانه مشهد، ص ۴۵۷.
۲. دنا، ج ۱، ص ۱۹۰-۱۹۱.

است. وی نسخه‌ای از خلاصه القوال که شهید ثانی در اختیار داشته، را با نسخه‌ای دیگر که اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی (آستان قدس، ج ۶، ص ۶۰۰) است، مقابله کرده است. با توجه به اهمیت نسخه کتابت شده شهید ثانی، به نظر می‌رسد بسیاری از نسخه‌های موجود این کتاب در کتابخانه‌های ایران، در واقع استنساخهای بی‌واسطه یا با واسطه از نسخه شهید ثانی باشند. توجه به این مطلب برای تصحیح دوباره کتاب ضروری است.

اهمیت بیشتر لاهیجانی به واسطه نسخه‌هایی از آثار شهید ثانی است که وی از روی دستخط شهید ثانی برای خود کتابت کرده و بعدها این نسخه‌ها اساس نگارش و استنساخ آثار شهید در ایران شده است. اکنون چندین نسخه از کتابهای شهید و تأثیرات دیگران به خط او می‌شناسیم. وی ظاهراً نسخه‌های زیادی را رونویس می‌کرده که تاکنون از این نسخه‌ها اطلاع یافته‌ایم: *اجوبة المسائل السماكية شهید ثانی*، در یکشنبه ۱۹ صفر ۹۵۷ق (دنا، ج ۱، ص ۲۶۳)، *كتاب الأربع المجيب (الفتحية في الاعمال الجببية / العمل بالربع المجيب)*، در ۱۴ ربیع‌الثانی ۹۵۹ق (دنا، ج ۵، ص ۵۴۶)؛ *الروضة البهية شهید ثانی*^۱، در روز چهارشنبه ۶ ربیع‌الثانی ۹۵۹ق در کتابخانه مدرسه غرب همدان، ش ۹۶۸ (دنا، ج ۵، ص ۹۹۸)؛ *كتاب ما تكلمت به العرب من الكلام الاعجمي و نطق بالقرآن موهوب بن احمد جواليقي* (۵۳۹ق)، در ۱۲ شوال ۹۶۱ق، ش ۲۹۳ حکمت در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران (دنا، ج ۸، ص ۱۱۷۰)؛ و *مجموعه‌ای از رسائل حدیثی و فقهی میان سالهای ۹۵۷-۹۶۶ق* که در میان آنها *كتاب الرعايه شهید ثانی* نیز دیده می‌شود. وی این کتاب را در مکه و در سال ۹۶۶ق کتابت و مقابله کرده است.^۲

آن چه اکنون مورد بحث ماست نسخه‌هایی از مسالک الافهام شهید ثانی است که به خط خود لاهیجانی یا بر اساس نسخه‌ای که لاهیجانی در آخرین روزهای زندگی شهید ثانی به استنساخ آن مشغول بود، کتابت شده است. هم‌اکنون تنها بخش کوتاهی از دوره مسالک الافهامي که لاهیجانی کتابت کرده موجود است. این بخش مشتمل بر کتاب وقف تانکاح الاماء مسالک است و به شماره ۲۱۹۷۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود.^۳ متأسفانه از آن جا که این نسخه کامل نیست مجبور شدیم از نسخه‌هایی که بر اساس نسخه لاهیجانی کتابت شده‌اند به بررسی و مطالعه پردازیم.

lahijani در پایان جزء سوم از کتاب مسالک الافهام این انجامه را که خود شهید ثانی بر کتاب خویش

۱. همچنین نسخه‌ای از *الروضة البهية* می‌شناسیم که اللهوردي قلی ترکمان در ۹۵۹ق از روی نسخه اصل سورخ ۹۵۶ق برای محمود بن محمد بن علی بن حمزه لاهیجانی گیلانی کتابت کرده است. رک: دو کتابخانه مشهد، ص ۴۵۷.

۲. تراجم الرجال، ج ۳، ص ۴۴۵. با سپاس از استاد محترم آقای رضا مختاری که توجه مرا به این نکته جلب نمود. نسخه شماره ۲۸۴ در کتابخانه مدرسه فیضیه (فیضیه، ج ۱، ص ۲۴۴) را شخصی به نام احمد بن اسماعیل بن صالح بن احمد بن سعید جمری اوالی کتابت کرده و مذکور شده بخشی از کتاب را بر اساس نسخه شیخ محمود بن محمد بن علی بن حمزه لاهیجانی کتابت کرده است. التراث العربي المخطوط فی مکتبات ایران العامة، ج ۱۱، ص ۳۳۵.

۳. آستان قدس رضوی، ج ۲۱، ص ۱۲۹۷.

افزوده، آورده است:

تم الجزء الثالث من كتاب مسالك الاتفام إلى تتفق شرائع الإسلام واتفاق الفراغ منه مع تراكم صروف الحدثان، المقدرة للافكار والآذان، الموجبة لمزيد السهو والنسيان ومن اطلع منها على عشر العشرين، إقام عذرى على، عساه ان يقف فيه على خلل و سهو أو تقصير، يوم الاحد، عشرين شهر ربيع الاول سنة ثلاث و ستين و تسعمائة احسن الله بنقصها في بيسرو عافية على يد مؤلفه الفقير الى الله تعالى، زين الدين بن على بن احمد الشامي العاملی - عامله الله تعالى و عفى عن سياته - و وفقه لاكماله بمحمد و آله.

این انجامه در نسخه‌های شماره ۵۱۲ کتابخانه مجلس سنای سابق، شماره ۱۴۲۹۶ مجلس و شماره ۱۲۰۲ کتابخانه دانشکده الهیات و معارف مشهد نقل شده است.^۱ مطلب بالهمیت دیگر اطلاع جالب توجه و مفصلی است که لاهیجانی خود پس از انجامه شهید ذکر کرده است. در این انجامه اطلاعاتی درباره شهادت شهید ثانی و حوادث دو دهه آخر عمر پربریکت وی آمده است.^۲ تفاوت میان نسخه مشهد و سنا در این است

۱. درباره عبارت‌های این گونه خاصه در نوشته‌های عالمان جبل عاملی در این دوران که به نوعی نشانگر فشار از سوی دولت عثمانی بر مراکز شیعی خارج از قلمرو صفویه است، در ضمن نوشتاری سخن گفته‌ام. رک: محمدکاظم رحمتی، «پاره‌های نسخه‌شناسی»، پیام بهارستان، دوره دوم، سال اول، شماره ۱۳۸۸ (ش)، ص ۳۱۳-۳۱۶.

۲. همچنین علی بن محمد عاملی (الدر المنشور، ج ۲، ص ۱۹۰) انجامه نسخه‌ای از المسالک شهید را نقل کرده که در آن عبارتی از سید علی صائمه درج شده است. در انجام نسخه ش ۲۶۶۴ کتابخانه آیت الله مرعشی نیز عبارتهایی دال بر شرایط دشوار شهید ثانی آمده است. این نسخه را نوه شهید ثانی، علی بن محمد بن حسن، مقابله کرده است. متأسفانه با آن که مصححین کتاب المسالک از این نسخه در تصحیح کتاب بهره برده‌اند، این مطلب را نقل نکرده‌اند (برای گزارش اجمالی از این نسخه رک: مرعشی، ج ۷، ص ۲۴۵). عبارتی مشابه در پایان نسخه شماره ۱۳۲۸ کتابخانه آیت الله مرعشی هم وجود دارد: «تم المجلد الثاني من هذه التعليق على (يد) مصنفه العبد الفقير الى عفو الله تعالى زين الدين بن على بن احمد الشامي العاملی عامله الله تعالى بلطفه و... به بمنه... في اوقات مختلفة واحوال متفرقة مشوشه للقلوب والافکار...». این نسخه را احمد بن یوسف مقابی کتابت کرده و در حاشیه به خط شهید تصحیح شده است (مرعشی، ج ۴، ص ۱۱۲).

بر اساس این انجامه‌ها می‌توان نسخه‌های اساس و نسخه‌های فرعی کتاب المسالک شهید را شناسایی کرد. متأسفانه در معرفی برخی از نسخه‌های کهن کتاب المسالک به این مطلب توجه نشده و چاره‌ای جز مراجعه به اصل نسخه‌ها برای بررسی این مطلب نیست. رک: دو کتابخانه مشهد، ص ۴۷۶؛ مرعشی، ج ۴، ص ۶۹-۷۰، ۱۱۱-۱۱۲، ج ۵، ص ۲۵-۲۶۸، ۲۶۸-۲۶۹ (نسخه ش ۱۸۹۵ متعلق به محمد بن على بن احمد حرفوشی بوده است).

۳. گزارش دیگری درباره شهادت شهید ثانی از عالی ایرانی و معاصر شهید به نام عبدالاحد بن برهان الدین علی سیرجانی در دست است که تنها اطلاع ما درباره او و اثرش محدود به گزارش شیخ آقا بزرگ است. آقا بزرگ، نسخه‌ای از کتاب تفسیر سوره الروم، که در تملک میرزا محمدعلی اصفهانی سبط حکیم مولی عبدالجود خراسانی بوده، یافه که نگارنده آن عبدالاحد سیرجانی است. این تفسیر فارسی به نام شاه طهماسب اول (۹۸۴ق) نگاشته شده است. آقا بزرگ در گزارش از محتوى آن نوشته است که تفسیر در آغاز مذااعات میان شاه طهماسب و سلطان سلیمان قانونی (۹۷۴ق) و به منظور ترغیب شاه طهماسب در نبرد با عثمانی نگاشته شده است. سیرجانی در مقدمه تفسیر خود گفته که مشغول نگارش تفسیری کامل بر قرآن به نام برهان

<

که در نسخه مشهد، نام لاهیجانی از قلم افتاده و کاتب نام خود را ذکر کرده و همین باعث شده تا فهرست‌نگار آن نسخه یعنی مرحوم محمود فاضل تصور کند این مطالب از کاتب نسخه یعنی - محمدکاظم بن مظفر فرسجی - است. لاهیجانی در این انجامه چنین نوشتند است:

هذا آخر كلامه - قدس الله سره - والحمد لله الذى وفقنا للفراج من نسخه وجعل لنا اسوة حسنة بمصنفه حيث
صَنَفَ الْجُزْءَ الْثَالِثَ وَمَا بَعْدَهُ إِلَى آخِرِ [أَجْزَاءٍ]١ شرح زمان اختفائه من الطغاة البغاة لما فَصَدُوهُ وَدَخَلُوا بَيْتَهُ
وَنَهْبُوهُ وَكَانَ - قدس الله سره - هاربًا مِّنْ شَرِّهِمْ مِّنْ جَبَلٍ إِلَى جَبَلٍ وَقَرْبَةٍ إِلَى أُخْرَى وَهَذَا الَّذِي «نَفْسَهُ اشَارَهُ»٢
بِقوله «مع تراكم صروف الحدثان [[إلى آخره]]٣ وانا نسخته في زمان اختفائى، فانهم لما حبسوا الشارح
- رحمة الله - وکنت ساعيًّا في خلاصه، فحبسوني واخذوه إلى الروم وکان مدة حبسى اثنين واربعين يوماً، ثم
اطلقني يوم العشرين من جمادى الاولى [وكان الجمعة ويوم النيروز]٤ سنة خمس وستين وتسعمائة وکنت
متظاهراً بمكة وحالياً إلى أن جاء خبر قتل الشیخ٥ الشهید المبرور السعید في ذى القعدة من السنة المذكورة،

→ دولتشاهی بوده که بخشی از آن را تا پایان سوره نسا انجام داده اما به دلایلی، دنباله نگارش تفسیر رارها کرده و به تفسیر سوره روم مشغول شده است. سیرجانی ادعا داشته که از نسل حمزه سید الشهداء است (رک: الذريعة، ج ۷، ص ۱۹۵، باورقی)۱. آقا بزرگ اطلاع بیشتر درباره محتوى کتاب تفسیر سوره الرؤم را در اجیاء الداثر من القرن العاشر، ص ۱۱۷ در معرفتی عبدالاحد بن برهان الدین علی سیرجانی آورده است. سیرجانی در بخشی از این تفسیر که به بیان مطاعن عثمانی‌ها پرداخته، خاطر نشان کرده که یکی از مظالم عثمانی‌ها حبس شیخ زین الدین عاملی در مسجد الحرام و فرستادن او از راه مصر به قسطنطینیه بوده و این که او را به مجرد اتهام به قتل رسانده‌اند در حالی که شهید تمام اتهامات وارد به خود را انکار کرده است. متأسفانه من هنوز توانسته ام اطلاع بیشتری درباره این شخص و کتاب وی بیابم.

در کتاب مهاجرت علمای شیعه از جبل عامل به ایران در عصر صفوی، فراهانی منفرد، تهران، ۱۳۷۷، ش، ص ۱۴۵، یادداشت ۱۱۰ و بخش منابع، ص ۱۸۵ گفته شده که نسخه‌ای از کتاب تفسیر سوره الرؤم در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. با مراجعه مشخص شد که این مطلب نادرست است و حاصل اشتباه در فهم ارجاع مرحوم دانش پژوه در مقاله «یک پرده از زندگانی شاه طهماسب» است که درباره این کتاب به دانشگاه تهران، ج ۱، ص ۱۱ ارجاع داده‌اند در دانشگاه تهران، آقای علینقی مژوی نسخه‌ای از کتاب دوازده امام را معرفی کرده و گفته که در دوره صفویه، بر خلاف اهل سنت که در خطبه نماز جمعه نام سلاطین عصر را می‌بردند، شیعیان به ذکر نام ائمه می‌پرداختند و این مطلب را به نقل کتاب الذريعة از تفسیر سوره الرؤم سیرجانی نقل کرده است.

۱. این کلمه در نسخه‌ای از کتاب مسالک الافهام که در کتابخانه ناصریه شهر لکهنو موجود بوده، آمده است. نسخه مزبور اینک در کتابخانه آستان قدس رضوی است. با تشکر از حجت الاسلام والمسلمین رضا مختاری که تصویر این نسخه را در اختیار بندۀ قرار دادند. در نسخه دانشکده الهیات مشهد، این کلمه نیامده و به جای آن «الشرح» آمده است.

۲. در نسخه ناصریه و مجلس ۱۴۲۹۶ و دانشکده الهیات به جای این دو کلمه، یعنیه آمده است.

۳. در نسخه مسالک دانشکده الهیات مشهد، به جای این عبارت کلمه الخ آمده است.

۴. این عبارت در نسخه دانشکده الهیات مشهد از قلم افتاده است. رک: الهیات مشهد، ج ۲، ص ۳۳۹-۳۴۰.

۵. در نسخه خطی مسالک الافهام به شماره ۱۴۲۹۶ (کتابخانه مجلس شورای اسلامی) که آن نیز مشتمل بر جزء اول کتاب

قصدونی ثانیاً فانهز مت منهم و اختفت وبعد الفراغ من الحج والعمرة على الخفية، استغلت بكتابة الشرح وسافرت في آخر سنة صفر من مكة المشرفة إلى الطيبة ووفق الله تعالى لاكمال هذا المجلد غدوة يوم الأحد لاربع ليال خلون من شهر جمادى الأولى سنة ست وستين وتسعة مائة [بِقَلْمَنْ احْوَجُ الْخَلْقَ إِلَى غَفُورِ رَبِّ الْغَنِيِّ] محمود بن محمد بن علي بن حمزه الlahجاني والحمد لله وحده وصلى الله على محمد وآله. هذا آخر كلامه اصلاح الله جميع احواله واورق اعصان اعماله بمحمد وآل اجمعين آمين.
وفرع من كتابته المذنب الخاطئ غريق بحر المعاصي محمد بن الشيخ حسن بن علي لحسابي مولداً
والوالى...].^۲

این مطلب در انجام برخی از نسخه‌های مسالک الاهتمام شهید ثانی آمده است و بر همین اساس می‌توان از تعلق نسخه‌هایی که این انجامه در آنها ذکر شده، به یک سنت و مادر نسخه مشترک اشاره کرد. هر چند این که خود این نسخه‌ها کدام از روی یکدیگر کتابت شده‌اند یا از روی نسخه اصل نیازمند بررسی دقیق‌تر خود نسخه‌ها است.

نسخه‌ای دیگر، که احتمالاً استنساخی از همان نسخه لاهیجانی است، در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۵۴۸۸ نگهداری می‌شود. لاهیجانی از کتابت نسخه در روز یکشنبه بیست و هفتم ربیع‌الثانی ۹۶ ق در مدینه فراغت حاصل کرده است. در انجامه این نسخه (پایان قسم اول از کتاب نکاح) همان مطالب دستگیری لاهیجانی و شهید آمده است، که استاد ارجمند آقای اشکوری ترجمه فارسی آن را در پاورقی معرفی نسخه (مرعشی، ج ۱۴، ص ۲۷۰-۲۷۱) آورده‌اند:

→ مسالک است، همین انجامه آمده که نشان می‌دهد نسخه از روی نسخه لاهیجانی کتابت شده است. در این نسخه به جای کلمة الشیخ، الشارح آمده است. همین گونه در نسخه ناصریه و نسخه دانشکده الهیات مشهد به جای الشیخ، الشارح که نشانگر آن است که احتمالاً نسخه ناصریه، مشهد و مجلس اساس مشترکی داشته باشند.

۱. در نسخه ۱۴۲۹ مجلس عبارت پایانی اندکی اختلاف دارد و چنین است: «واخر شهر ربیع الاول سنة اربع و تسعمائة من الهجرة النبوية». ظاهرًا کاتب نسخه عبارتی را در اینجا از قلم انداخته است و تاریخ اخیر باید مربوط به پایان جزء هفتم کتاب مسالک باشد.

۲. در نسخه مشهد به جای این عبارت، عبارت «قد فرغ من كتابة هذه النسخة الشريفة العبد الاقل الاحرى محمد كاظم بن مظفر فرسجي عفى الله تعالى عنهم وجوهه وكرمه» آمده است. نسخه دارای بلاغ مقابله است. عبارت متفاوت این نقل در منابع زیر نیز نقل شده است: الشیخ آقا بزرگ الطهرانی، طبقات أعلام الشیعه: إحياء الدثار من القرن العاشر، تحقيق على نقی منزوی (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۶ ش)، ص ۲۴۲؛ مقدمه مختاری بر کتاب منیة المرید فی أدب المفید والمستفید (قم: مركز نشر مكتب الإعلام الإسلامي ۱۴۰۹ق/۱۳۶۸ش)، ص ۱۴-۱۵.

نسخه‌هایی از مسالک که این مطلب در آنها نقل شده، جملگی استنساخ‌هایی از روی نسخه لاهیجانی اند و لازم است برای چاپ مجدد مسالک الاهتمام به مجموعه نسخه‌های لاهیجی توجه شود. متأسفانه در متن چاپ شده کتاب مسالک الاهتمام به تبارشناسی نسخه‌ها توجهی نشده و از نسخه حاضر (که در اصل متعلق به کتابخانه مجلدالدین نصیری بوده) نیز استفاده نشده است. برای توصیفی از این نسخه همچنین رک: مجلس سناء، ج ۱، ص ۳۰۰-۳۰۱. آقا بزرگ (همان، ص ۲۰۳) اطلاعاتی درباره کاتب نسخه یعنی محمد بن حسن اولی، که از عالمان بحرین بوده، آورده است.

مانند استاد گرفتار بودم و چهل و دو روز در زندان بسر می‌بردم و روز دهم جمادی الاولی ۹۶۵ق موافق روز نوروز از زندان آزاد شدم و در مکه اقامتم داشتم که خبر شهادت استاد منتشر شد و خواستند برای مرتبه دوم مرا گرفتار سازند ولی خفیه اعمال حج آوردم و به نوشتن این کتاب اشتغال ورزیدم.

اطلاع کوتاه دیگری هم درباره نسخه لاهیجانی می‌دانیم. آقای محمد برکت در معرفی یکی از نسخه‌های مسالک الافهام موجود در کتابخانه مدرسه علمیه امام عصر^(۴) در شیراز، از نسخه‌ای سخن گفته‌اند که از روی نسخه زمان مصنف که با اصل نسخه مقابله شده است، نوشته شده است. در این نسخه اشاره شده که شهید ثانی از تأثیف کتاب الوکالة در اول ربیع الاول ۹۵۶ق فراغت حاصل کرده است. در انتهای جزء اول از کتاب نکاح، کاتب نسخه اساس که مولیٰ محمود بن محمد بن علی لاهیجانی بوده، نوشته شهید ثانی بنا داشته ابتدا شرح مسالک را در شش جزء بنگارد و بعدها آن را به هفت جزء تقسیم کرده است. آقای برکت اصل عبارت را در این یادداشت نقل نکرده است.^۱ ولی خوشبختانه خود ایشان در جای دیگر یعنی در معرفی نسخه مسالک الافهام کتابخانه حضرت شاه‌چراغ^(۵) شیراز انجامه آن نسخه را که حاوی همین مطلب است نقل کرده:

إعلم أن الشارح الشهيد السعيد - قدس الله تعالى روحه ونور ضريحه ونفعنا به في الآخرة كما نفعنا به الأولى -،
كان قد أجزاءً أو لاً هذا الشرح ستة أجزاء وجعل خاتمة هذا الجزء وهو الجزء الثالث عند قول المصنف «ويلحق
بالنكاح النظر في أمور» ثم لما كمل الشرح ورأى أنَّ البرئين الآخرين سبماً الجزء الأخير ضخم جداً، جزء
ثانياً سبعة أجزاء، وأن اقتطع من الأربعه الأجزاء الأولى من كلّ جزء قطعة، فانتقطع الجزء الثالث هنا عند قول
المصنف «القسم الثالث في النكاح المنقطع» وألحق هذا الكلام وهو قوله "تمَّ المجلد الثالث" إلى آخره هنا.
[وأتفق الفراغ من نسخه يوم الأحد مقارن إداء العصر لثلاث ليال بقين من شهر ربیع الثانی سنة ست وستين و
تسعمائة بالبلدة الطيبة المباركة المدينة النبي صلی الله علیه وآله اللهم ... لنا الاقامة لها والاستفاضة من الارواح
التي حلّت بها ناسخه احوج الخلق إلى عفوريه الغنى والى شفاعته سیده ومولاه النبي العرساني وشفاعة
آله الذين لا يحل متزالهم الا على كل... الحمد لله وحده وصلی الله علی محمد واله وتم].^۲

این عبارت درباره شیوه نگارش و تقسیم‌بندی کتاب مسالک الافهام بسیار مهم و مغتنم است. در حقیقت در بسیاری از نسخه‌های کتاب مسالک الافهام، انجامه‌های شهید در پایان یافتن بخش‌های کتاب بر حسب جزء‌بندی او نقل نشده و توجه به این مطلب در نسخه‌های موجود کتاب مسالک لازم است.

۲. نسخه‌های مسالک کتابت شده توسط محمد بن احمد بن ناصرالدین حسینی حلی یکی دیگر از مجموعه نسخه‌های موجود از کتاب مسالک نسخه‌هایی است که شخصی به نام محمد بن احمد بن ناصرالدین حسینی کتابت کرده است. نخستین آشنایی من با این فرد، مطلب کوتاهی از وی بر ظهر نسخه‌ای از کتاب الروضۃ البهیة شهید ثانی بود که مرحوم دانش پژوه آن را در فهرست آستانه قم، ص ۱۲۱-۱۲۲.

۱. مدرسہ امام عصر (ع) شیراز، ج ۱، ص ۱۳۲.

۲. عبارت داخل کروشه از نسخه شماره ۱۴۲۹۶ کتابخانه مجلس نقل شد. این مطلب نشان می‌دهد نسخه مجلس کاملتر از نسخه شیراز است. رک: مجلس، ج ۳۸، ص ۴۲۱-۴۲۳.

معرفی کرده است. آن نسخه را عبدالباقي بن رضی‌الدین محمد حسینی ارتیمانی تویسرکانی در روز دوشنبه ۸ محرم ۱۰۸۷ ق کتابت کرده است. در انجامه، تویسرکانی اشاره می‌کند نسخه خود را از روی نسخه‌ای نوشته که محمد بن احمد بن سید ناصرالدین حسینی در روز پنجم شعبان ۹۶۳ ق از کتابت آن فراغت حاصل کرده است. ظاهراً همان فرد، بعدها این یادداشت را بر نسخه افزوده که شارح یعنی شهید ثانی در ۱۷ رمضان ۹۶۵ ق به شهادت رسیده است. در این یادداشت کوتاه آمده که محمد بن احمد بن سید ناصرالدین حسینی بر ظهر نسخه شرح لمعه نوشته که شهید ثانی در ۱۷ ماه رمضان ۹۶۵ ق به شهادت رسیده است.

اما محمد بن احمد بن سید ناصرالدین حسینی کیست؟ در کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم نسخه‌ای از جلد دوم مسالک الافهام به شماره ۷۹۲۲ نگهداری می‌شود که ویژگی خاصی دارد! این نسخه را محمد بن احمد بن ناصرالدین حسینی حلی در چهارشنبه ۲۵ جمادی الاول ۹۷۱ ق کتابت کرده است. برای من میسر نشد اصل نسخه را ببینم و انجامه‌اش را بررسی کنم اما همین اطلاعات مختصر فهرست، ارزش نسخه را نشان می‌دهد. از یک سو این نسخه به کار تصحیح مجدد کتاب مسالک الافهام می‌آید و از سوی دیگر محدوده زمانی حیات محمد حسینی را مشخص می‌کند و نشانگر هویت حلی اوست (او احتمالاً در شهر حله سکونت داشته است). بنابراین نسخه‌هایی که او از آثار شهید کتابت کرده، اهمیت فراوانی دارند.

نکته جالب توجه دیگر درباره حلی دو نسخه‌ای است که از کتب اربعه حدیثی شیعه کتابت کرده است. یکی کتاب من لا يحضره الفقيه نوشته ابن بابویه قمی (۳۸۱ ق) که از کتابت آن در یکشنبه پنجم ربیع الاول ۹۸۱ ق فراغت حاصل کرده است. این نسخه زمانی در اختیار شیخ علی کبیر، شیخ علی بن محمد بن حسن بن زین الدین، بوده و یادداشتی از وی به تاریخ دوم ذی الحجه ۱۰۹۱ ق بر آن درج است. این نسخه در کتابخانه آیت‌الله مرعشی به شماره ۹۳۸۴ قرار دارد.^۱ همچنین نسخه‌ای از تهذیب الاحکام شیخ طوسی که به شماره ۲۱۸۹ در کتابخانه ملک موجود است. حسینی کتابت تهذیب الاحکام را در پنجم شنبه بیست و ششم ذی‌حججه ۹۶۱ ق به پایان رسانده است.^۲ بررسی بیشتر فهارس می‌تواند به شناخت بیشتر حلی منجر شود. همین چند نسخه شناخته شده نیز دلالت بر جایگاه علمی وی دارد.

۳. نسخه‌های مسالک کتابت شده توسط یوسف شامی

از میان شاگردان شهید ثانی شخصی است به نام یوسف بن محمد بن زین الدین حسینی شامی عاملی که چندان مطلبی درباره وی نمی‌دانیم. به احتمال بسیار وی دوره کاملی از کتاب مسالک الافهام را کتابت کرده بود که اکنون سه نسخه از آنها را سراغ داریم:

۱. مرعشی، ج ۲۰، ص ۲۵۰.

۲. مرعشی، ج ۲۴، ص ۱۶۶-۱۶۷.

۳. ملک، ج ۱، ص ۱۸۴.

۱. شیخ آقا بزرگ طهرانی جلد سوم آن را با تاریخ ۲۴ ربیع الاول ۹۶۳ق در کتابخانه شیخ علی کاشف الغطاء در نجف روئیت کرده بوده است.^۱
۲. جلد ۶ و ۷ از آغاز قسم رابع کتاب الصید والذباحتا پایان در کتابخانه مجلس شورای اسلامی به شماره ۹۱۱۹^۲ انجامه مؤلف و کاتب در این نسخه چنین است:

فرغ من تعليق مصنف... إلى عفو الله تعالى وكرمه زين الدين بن على بن احمد الشامي العاملی منتصف نهار يوم الاثنين ثامن شهر ربیع الآخر عام اربع وستین وتسع مائة تقبل الله... آخر كلامه.

والحمد لله رب العالمين وصلى الله على سيدنا محمد وعلى آله الطيبين الطاهرين المنتجبين فرغ من كتابته مع تشويش البال وضيق المجال عدم انتظام لاحوال المسبب الحال والترحال العبد الفقير الضعيف المفتقر الى رحمة رب وشفاعة نبيه وآئته اهل الخلق واللاشي في الحقيقة جمال الدين يوسف بن محمد بن زين الدين الحسيني الشامي العاملی عامله الله بعفو وكرمه وعفی عن سیاسته بجوده ومنتبه منتصف نهار يوم الاثنين سابع عشرین شهر الله الحرام شهر رجب الاصم عام سبعین وتسعمائة الهجریة... ونقل من اصله وهو مُسوّد مصنفه - تغمد الله تعالى الغفور .^۳
۳. بخشی دیگر از نسخه مسالک به خط شامی و یا شاید استنساخی متأخر از روی نسخه او در کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی مشهد نگهداری می‌شود. نسخه موجود در دانشکده الهیات، مجلد پنجم (از کتاب عتق تا لقطه) کتاب است. در معرفی این نسخه گفته شده که شامی نسخه خود را از روی نسخه شهید که در سال ۹۶۴ق کتابت کرده بود، استنساخ کرده است.^۴

علاوه بر اینها نسخه دیگری از مسالک الافهام در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی به شماره ۴۴۴۴ نگهداری می‌شود که سلیمان بن مبارک بن ابراهیم بن معین الدین قریشی در روز شنبه ۱۲ ذی القعده ۹۸۶ق از کتابات آن فراغت حاصل کرده و آن را از روی نسخه شامی کتابت کرده است. این نسخه ناقص است و از آغاز افتدگی دارد و تنها مشتمل بر کتاب الارث تا پایان شرح است. نسخه در ۱۰۲۱ق نیز مقابله شده است.^۵

شامی همچنین در ۱۳ رجب ۹۸۱ق از استنساخ نسخه‌ای از کتاب الامالی شیخ طوسی فراغت حاصل کرده است. این نسخه به شماره ۵۹۷در کتابخانه مرحوم آیت الله العظمی بروجردی موجود است.^۶
۴. نسخه مسالک کتابت شده توسط سید علی بن حسین صانع بهاءالدین ابن عودی که شاگرد و ملازم شهید ثانی از سال ۹۴۰ق تا اندکی پیش از شهادت شهید در هشتم شعبان ۹۶۵ق در استانبول بود، هنگام معرفی شاگردان شهید ثانی از شخصی به نام سید علی بن حسین بن

۱. طبقات أعلام الشيعة، قرن ۱۰، ۵، ص ۲۷۶.

۲. برای اطلاعات بیشتر درباره این نسخه رک: مجلس، ج ۲۹، ص ۷۷۹-۷۸۰.

۳. مرحوم فاضل، شامی را نواده شهید معرفی کرده که ظاهراً نادرست است. برای توصیفی مختصر از این نسخه رک: الهیات مشهد، ج ۱، ص ۵۹۹.

۴. برای توصیف نسخه رک: مرعشی، ج ۱۲، ص ۳۸.

۵. برای توصیفی کوتاه از این نسخه رک: بروجردی قم، ج ۱، ص ۳۷۵.

محمد بن محمد مشهور به ابن صائغ عاملی حسینی جزینی موسوی نام می‌برد و در کتاب بغية المرید فی کشف عن احوال الشیخ زین الدین الشهید می‌نویسد:

ومنهم السید الجليل الفاضل، العالم الكامل، فخر السادات الأعلام، وأعلم العلماء الفخام، وأفضل الفضلاء في الأنام، السيد على بن السيد الجليل النبیل حسین الصائغ العاملی، أدام الله توفيقه، قرأ عليه، وسمع جملة نافعة من العلوم في المعقول والمنقول والأدب وغير ذلك. وكان - قدس الله طفیله - له بخصاچة تامة.^۱

این عبارت تنها به روابط نزدیک شهید ثانی و ابن صائغ تأکید دارد اما اشاره‌ای درباره این که وی در کجا و چه زمانی نزد شهید ثانی تحصیل کرده نمی‌کند. هر چند اطلاعات پراکنده‌ای موجود است که بر اساس آنها می‌توان دریافت ابن صائغ از سال ۹۵۶ق با مشکلات فراوانی در جمع مواجه شد و به جزین پناه برد و در آن جا سکونت داشت (همان گونه که شهرت جزینی او نشانگر سکونتش در جزین است). ظاهراً دو اجازه باقی مانده از شهید ثانی به وی نیز ناظر به دوران اقامت شهید ثانی در جزین در همین ایام باشد.^۲ شهید ثانی در سوم جمادی الاولی ۹۵۸ق پس از فراغت وی از استنساخ کتاب الروضۃ الہبیۃ به او اجازه‌ای داده است. آقا بزرگ که خود نسخه اصل این اجازه را دیده متن آن را چنین گزارش کرده است:

أنهاء أحسن الله تعالى توفيقه و تأييده وأجزل من كل عارية حظه ومزيده، قرائة وسماعاً وفهمأ واستشراحأ وتحقيقاً في مجالس آخرها يوم الأحد ثلاثة خلت من شهر جمادی الاولی سنة ۹۵۸^۳

مشکل اصلی درباره ابن صائغ این است که آیا وی همان نورالدین علی بن فخرالدین هاشمی است که شیخ حسن صاحب معالم به عنوان شاگرد پدرش و شیخ روایی او یاد کرده، یا این دو، دو تن هستند؟^۴ دلیل مهم و اصلی بر یکی بودن این دو نفر آن است که صاحب معالم در بیان طرق روایی خود تنها از ناپدری اش سید علی بن حسین بن ابی الحسن حسینی موسوی، پدر صاحب مدارک، حسین بن عبدالصمد

۱. الدر المثبور من المؤثر وغير المؤثر، ج ۲، ص ۱۹۲. افندي نيز درباره سيد على صائغ مطلب چندانی ارایه نکرده و به شهرت مقام و جلالت جایگاه وی اشاره کرده است. رک: افندی، ریاض العلماء، ج ۳، ص ۴۳۴-۴۳۳ و ج ۶، ص ۲۴-۲۳. در دیگر منابع شرح حال نگاری امامیه نیز اطلاعات بیشتری درباره ابن صائغ ذکر نشده است. به عنوان مثال رک: سید حسن صدر، تکملة أمل الآمل، تحقيق حسین علی محفوظ، عبدالکریم دیاغ و عدنان دیاغ (بیروت، دار المورخ العربي، ۱۴۲۹ق/۲۰۰۸م)، ج ۱، ص ۲۶۰-۲۶۲.

۲. برای متن سه اجازه موجود از شهید ثانی به ابن صائغ بنگرید به: طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۰هـ، ص ۱۵۶-۱۵۷؛ رسائل الشهید الثاني، ج ۲، ص ۱۱۵۱ و ۱۱۵۳-۱۱۵۹. و ۱۱۶۰-۱۱۶۱.

۳. این نسخه اینک به شماره ۴۸۸۶ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. رک: مجلس، ج ۴، ص ۲۸-۲۹.

۴. افندي (ریاض العلماء، ج ۲، ص ۳۶۶-۳۶۷) از برخی شاگردان شهید ثانی یاد کرده اما سخنی از شخص مورد بحث ندارد. همچنین افندي از شخصی به نام سید نورالدین عبدالحمید کرکی عاملی سخن گفته اما این شخص ارتباطی با فرد مورد بحث ما ندارد، چرا که نام وی عبدالحمید است. امینی در شهداء الفضیلة، ص ۱۴۰ از شخص اخیر به صورت سید نورالدین بن سید فخرالدین عبدالحمید کرکی یاد کرده، که اگر خطابی در منبع مورد استفاده امینی رخ نداده باشد، در معرفی این فرد با سید علی بن حسین صائغ اشکال رخ می‌دهد.

حارثی (۹۸۴ق) و سید نورالدین علی بن فخرالدین هاشمی سخن گفته است و در هیچ یک از اجازات‌ها آثارش سخنی از سید علی بن حسین صائع به میان نیاورده، در حالی که قطعاً وی همان گونه که شهید خود آرزو داشت، تربیت صاحب معلم را بر عهده گرفت و مهمتر آن که وی پدر بزرگش و از شاگردان برجسته شهید ثانی بوده است که از او اجازه نیز داشته است.^۱ آقا بزرگ اصرار دارد که این دو، دو شخص متفاوت‌اند.^۲ مشکل در داوری بر سر این مسئله، نبود هیچ اطلاعی درباره هاشمی است.^۳ از سوی دیگر، می‌دانیم که ابن صائع در (۹۸۰ق) بنا بر خواست شهید ثانی، تربیت فرزندش شیخ حسن که در ۲۷ رمضان ۹۵۹ق به دنیا آمده را بر عهده داشته است. به احتمال قوی مادر شیخ حسن، که بعداً به ازدواج دیگر شاگرد شهید ثانی سید علی بن حسین بن ابی الحسن موسوی درآمده، دختر ابن صائع بوده باشد و بر این اساس و با توجه به روابط نزدیک میان شهید ثانی و ابن صائع و اجازه‌ای که شهید ثانی به او داده، شگفت است شیخ حسن از وی در زمرة مشایخ خود یاد نکند و بر این اساس به احتمال قوی سید علی هاشمی کسی جز ابن صائع باید باشد. مؤید مهم این گمان گفته شیخ حر عاملی است که تصریح نموده شیخ حسن و سید محمد صاحب مدارک نزد وی درس خوانده و از او اجازه روایت داشته‌اند. همچنین شیخ حر عاملی اشاره کرده که بعد از درگذشت ابن صائع، شیخ حسن، قصیده‌ای در رثای ابن صائع سروده است.^۴ صاحب اعیان الشیعه که سنگ قبر ابن صائع را دیده، تاریخ درگذشت وی را ۹۸۰ق ذکر کرده است.^۵

مطلوب دیگر درباره ابن صائع، نسخه‌ای از کتاب مسالک الافهام شهید ثانی است که وی کتابت کرده و

۱. شیخ حسن در کتاب منتقی الجمان فی الاحادیث الصحاح والحسان، ج ۱، ص ۲۷ نیز تنها از همین سه فرد سخن گفته است.

۲. طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۰هـ، ص ۱۵۵-۱۵۶.

۳. با توجه به یقینی بودن حیات ابن صائع تا سال ۹۸۰ق، و سکونت وی در جزین، نمی‌توان نبودن نام او در اجازات مختلف موجود از برخی عالمان عاملی ساکن در جزین، در طرق روایت از شهید ثانی را توجیه کرد (بحار الانوار، ج ۱۰، ص ۶۰ و ج ۱۰۷، ص ۳۳). به عنوان مثال سید نورالدین برادر صاحب مدارک در اجازه‌ای از ابن صائع به صورت السید العابد نورالدین علی بن السید فخرالدین هاشمی یاد کرده است. بحار الانوار، ج ۱۰۷، ص ۲۷.

۴. امل الآل، ج ۱، ص ۱۱۹. شیخ حر عاملی از تأیفات ابن صائع که خود دیده، سخن گفته است: شرحی بر کتاب الشرائع محقق حلی (به خط خود ابن صائع)، شرح ارشاد که مجمع البيان نام دارد و آثاری دیگر. همچنین رک: افندی، ریاض العلماء، ج ۳، ص ۴۳۴-۴۳۳ که از برخی نسخه‌های دو شرح وی که خود دیده گزارشی داده است.

5. Devin J. Stewart, "The Ottoman Execution of Zain al-Din al-Amili" *Die Welt des Islam*, Volume (3/4) 48 (2008), pp. 321-324.

حسین بن حسن بن یونس ظهیری در المسائل الظہریة (چاپ شده به همراه الفوائد المدنیة، استرآبادی، قسم ۱۴۲۴ق، ص ۵۵۶-۵۵۸) از ابن صائع به عنوان یکی از شاگردان شهید ثانی و قائلین به وجوب تعبیئی نماز جمعه در عصر غیبت نام برده و سخنی از وی در رد بر عقیده به وجوب تغییری نماز جمعه را نقل کرده است. همین مطلب را افندی به او نسبت داده که نسخه‌ای از کتاب مجمع البيان این صائع را دیده است (افندی، ریاض العلماء، ج ۳، ص ۴۳۳). ظهیری در ادامه تصریح کرده که وی این مطالب را از کتاب شرح ابن صائع (به نام مجمع البيان) بر ارشاد الاذهان نقل کرده است.

نسخه‌ای از آن در اختیار ابن عودی بوده و وی انجامه آن را که مشتمل بر اطلاعاتی درباره کیفیت شهادت و دستگیری شهید ثانی بوده نقل کرده است.^۱ ظاهراً این نسخه به ایران منتقل نشده و یا حتی نسخه‌ای کتابت شده از روی آن نیز به ایران نرسیده باشد. این انجامه بر اساس نسخه‌ای که علی بن محمد بن حسن بن زین الدین عاملی مشهور به شیخ علی کبیر در اختیار داشته، چنین است، هر چند تاکنون در معرفی نسخه‌های مسالک به نسخه‌ای که حاوی این انجامه باشد، اشاره نشده است:

هذا آخر کلامه بلغه الله أعلى مرامة و حشره مع نبیه و امامه و انتقم ممن کان سبباً فی سفك دماءه ولا جعل له نصیباً فی دماءه، فانه کان اخذًا بالحق قاضاً بزمامه ولم يعطه عنه خوف سلامه، وناهيك بكيفية شهادته دلالة على فضله واعضامه وتجليله واكرامه، فانه أسر وهو طائف حول البيت، واستشهد يوم الجمعة في رجب تاليًا للقرآن على محية أهل البيت، والحال انه غريب ومهاجر الى الله سبحانه الذي هو على كل شيءٍ رقيب، وختم له بحج بيته الحرام وزيارة النبي عليه افضل الصلاة واصمل السلام، ليت نفسي كانت له الفدا ومهجتي تقية من الردي، قدس الله نفسه وطهر رسمه ونفعنا به وجعلنا من خلص اصحابه انه جواد كريم. انتهى كلام السيد على قدس الله نفسه نقلته حيث لم يوجد بقية هذا التاريخ.

۵. نسخه ابن شعیر عاملی

از دیگر شاگردان شهید ثانی که کتاب مسالک الافهام را کتابت کرده، عالم عاملی حسین بن محمد بن مسلم بن حسین بن محمد مشهور به ابن شعیر عاملی است.

از دوره مسالکی که ابن شعیر کتابت کرده دو نسخه در دسترس است:

۱. بخش عبادات آن در کتابخانه حرم عبدالعظیم حسنی تهران به شماره ۲۹ پایان یافته در روز جمعه ۲۵ ربیع الاول ۹۵۹ق.^۲

۲. بخش دیگر شامل عقود تا اول وقوف و صدقات که در کتابخانه آیت الله گلپایگانی موجود است و کتابت آن در سه شنبه ۴ ربیع ۹۵۷ق پایان یافته است.^۳

همچنین می‌دانیم او کار استنساخ بخش نکاح کتاب رادر در روز چهارشنبه ۲۱ ربیع الآخر ۹۶۳ق به اتمام رسانده است. دلیل بر این مدعای نسخه‌ای است که شامل این بخش می‌شود و از روی نسخه ابن شعیر کتابت شده است. این نسخه که در مدرسه امام عصر شیراز نگهداری می‌شود در پنجمین برهه ذی الحجه سال ۱۰۳۰ یا ۱۰۰۳ق نوشته شده و ابتداء تا انتهاء کتاب نکاح است.^۴ فراغت شارح از تأثیف هم صبح روز چهارشنبه ۲۱ ربیع الآخر سال ۹۶۳ق بوده است. این نسخه از جمله موقفات شیخ حسین بن محمد بن مسلم است.

۱. الدر المتنور، ج ۲، ص ۱۹۰.

۲. در حرم عبدالعظیم حسنی، ج ۲، ص ۵۸۲ نام ابن شعیر عاملی به صورت حسین بن مسلم بن حسین بن محمد بن معتر عاملی شایم آمده که درست نیست. برای رفع ابهام در این مورد باید به اصل نسخه مراجعه شود.

۳. گلپایگانی، ج ۸، ص ۴۲۹۹.

۴. برای گزارش این نسخه رک: مدرسه امام عصر(عج) شیراز، ج ۱، ص ۱۳۲.

مشخص است که فرد اخیر همان ابن شعیر عاملی است.^۱

علاوه بر مسالک می‌دانیم ابن شعیر چند کتاب دیگر شهید ثانی را نیز کتابت کرده است: یکی منتهی المرید فی أدب المفید و المستفید که در روز پنج شنبه ۲۳ جمادی الاول سال ۹۵۴ق یعنی دو ماه و سه روز بعد از تألیف کتابت شده و شهید انهائی دال بر قرائت کتاب توسط ابن شعیر عاملی در نزدش بر آن افروده است.^۲ دیگری تمهید القواعد الاصولیة در سه شنبه سوم ذی‌حججه ۹۵۸ق، وی این نسخه را نزد شهید ثانی مقابله کرده بود. این نسخه بعدها در اختیار نواحی دختری شهید ثانی یعنی صاحب معلم محمد بن علی بن محمد موسوی افتاد و وی نسخه‌ای از روی آن کتابت کرد (تاریخ پایان کتابت، شب جمعه ۲۴ ذی‌حججه ۹۶۸ق).^۳

۶. نسخه کتابت شده توسط فضل الله بن محمد بن صقر کعبی عراقی

مسئله مهم درباره شهید ثانی، ناشناخته بودن شاگردانی است که شهید با برخی از آنها در سفرهایش آشنا شده است. شهید پیش از رفتن به استانبول رساله کوتاه الاستبلیلیة فی الواجبات العینیة را نگاشت که با نام ما لا يسع المكلّف جهله شناخته می‌شود. تاریخ تألیف این رساله دوازدهم صفر ۹۵۲ق در یک مجلس ذکر شده است. شهید در شرح حال خود متذکر شده که در شانزدهم محرم ۹۵۲ق به حلب رفته و تا هفتم ماه صفر همان سال در آنجا اقام‌داشته و پس از آن عازم استانبول شده است. در روز جمعه دوازدهم صفر ۹۵۲ق به شهر طوقات رسیده و در همان روز رساله مذکور و مورد بحث را املاء کرده است.^۴

۱. ابن شعیر عاملی در موارد دیگری هم از خود به این صورت یاد کرده است. وی جزء اول کتاب جامع المقاصد محقق کرکی را کتابت کرده و در انجام‌آن چنین گفته است: «تم الجزء الاول من العقود ضحوة نهار يوم الخميس العاشر من سنة تسعة واربعين من بعد تسعمائة، على يد فقير غفور ربی حسین بن مسلم بن حسین بن محمد». رک: مجلس، ج ۱۵، ص ۱۲۴.

۲. برای توصیفی از این نسخه و برخی دیگر آثار شهید ثانی که وی کتابت کرده است، رک: طبقات اعلام الشیعه، قرن ۱۰هـ، ص ۶۷-۶۸؛ منتهی المرید، ص ۶۷.

شخص دیگری نیز با همین اسم یعنی حسین بن محمد بن مسلم بحرانی از عالمان قرن یازدهم می‌شناسیم که چند نسخه از دستنوشته‌های او هم اکنون در اختیار ماست. از جمله این نسخه‌ها: کتاب الرجعة میرزا محمد مؤمن بن دوست محمد حسینی استرآبادی (۱۰۸۸ق)، مرعشی، ج ۱۲، ش ۴۷۶۲، ص ۳۲۳؛ خلاصه الحساب شیخ بهایی، در ۱۰۷۴ق، دنا، ج ۴، ص ۹۳۵؛ غایة المأمول فی شرح زبدة الاصول فاضل جواد (۱۰۶۵ق)، در روز سه شنبه ۶ جمادی‌الثانی ۱۰۸۶ق، دنا، ج ۷، ص ۷۵۷. نیز نسخه‌ای از کافی در کتابخانه وزیری یزد به شماره ۱۱۳ که بخشی از آن را حسین بن محمد بن مسلم بحرانی کتابت کرده است (دنا، ج ۸، ص ۴۰۳). شاید برخی از نسخه‌هایی که تنها در آنها اسم کاتب حسین بن محمد بن مسلم ذکر شده، استنساخ حسین بن محمد بن مسلم بحرانی باشد نه ابن شعیر عاملی که باید به این نکته دقت کرد.

۳. آستان قدس رضوی، ج ۶، ش ۷۳۳۴. در چاپ انتقادی کتاب تمهید القواعد از این نسخه به عنوان یکی از نسخه‌های اساس تحقیق استفاده شده اما از این مطلب که نسخه صاحب مدارک استنساخی از نسخه ابن شعیر است، سخنی گفته نشده است.

۴. رک: الدر المتشور، ج ۲، ص ۱۷۰-۱۷۲.

نسخه‌ای کهن از این کتاب در ضمن مجموعه شماره ۷۲۴۴ در کتابخانه آستان قدس رضوی وجود دارد که در ۲۵ شوال ۹۶۶ ق کتابت شده و فردی به نام علوان بن برکه بن حسین بن علی بن شرف الدین شیرعاوی آن را نزد فضل الله کعبی عراقی نجفی خوانده است. در این مجموعه همچنین نسخه‌ای از اسرار الصلاة شهید ثانی کتابت شده است. در آن جا گفته شده که شیخ فضل الله کعبی از شاگردان شهید ثانی بوده است. مطلب مهم درباره این نسخه، عبارتی است که در انجام آن آمده است:

فرع منها مؤلفها شیخ مشایخ الإسلام، رئيس المجتهدين، و قبلة المتعبدین، ولُب المتصورین، و حسام الشريعة، و حافظ الوديعة، العالم العامل الكامل، صاحب الأخلاق الفاضلة والصفات الكاملة، الورع التقى، فريد زمانه، شیخنا بل شیخ الطائفة بل شیخ الإسلام، الشیخ زین الدین بن علی بن أَحْمَد الشَّامِيِّ العَالَمِيِّ، و هو بإصطبول بسفره إلى الخندكار في تشویش الأفکار، فالمرجو من الله تعالى أن ينفع بها أهل الإستفادة من المؤمنين والحمد لله رب العالمين والصلوة على أفضل المرسلين محمد وعترته الطاهرين.

در هامش این عبارت نوشته شده: «والتمجيد وقع من يد غيره». عبارت به وضوح به مقام و جایگاه بلند شهید ثانی و زعامت علمی او و مرجمعیت فراگیرش اشاره دارد.^۱ این عبارت را باید شخصی که نسخه اصل را در اختیار داشته و در نسخه ازاو به عنوان شاگرد شهید ثانی سخن رفته یعنی فضل الله بن محمد کعبی نگاشته باشد. آنچه مؤید این گمان است نسخه‌ای است به شماره ۷۲۴۵ در همان کتابخانه آستان قدس رضوی.

اما داستان نسخه ۷۲۴۵ آستان قدس رضوی چیست و چه ارتباطی با این نسخه دارد؟ مرحوم مهدی ولائی در معرفی نسخه مسائل آستان قدس رضوی گفتهداند که مجموعه‌ای از فتاوی و فوائد و مسائل و فروع فقهی از افادات شهید ثانی است. جامع و مدون این مجموعه که آقای ولائی وی را نشناخته حتیاً یکی از شاگردان شهید ثانی می‌باید باشد. کاتب در نجف هنگامی که شهید از استانبول باز می‌گشته برخی از مسائل را از استاد شنیده و بر آنها نام المسائل النجفية نهاده است. با توجه به یادداشتی که بر اسرار الصلاة شهید ثانی آمده و کعبی را شاگرد شهید معرفی کرده، عبارت مذکور بر نسخه الاستانبولیة فی الواجبات العینیة را خود کعبی نگاشته است و این نشانگر آن است که اولاً شهید الاستانبولیة فی الواجبات العینیة را پیش از ۹۵۲ ق نگاشته است و کعبی در نسخه‌ای از آن در اختیار داشته است. همچنین ارتباط وی با شهید ثانی پیش از این تاریخ بوده است. کعبی در سال ۹۵۳ ق، زمانی که شهید به همراه حسین بن عبد الصمد حارثی عاملی در راه بازگشت به جبل عامل بوده، در نجف مطالبی را که از شهید ثانی شنیده، با نام المسائل النجفية تدوین کرده است. کعبی سفری نیز به مکه داشته و در راه رفت به مکه و یا برگشت از سفر حج، در جبل عامل به خدمت شهید ثانی رسیده و برخی از پرسشها و پاسخهای خود از شهید را با عنوان مسائل جبل عامل در ادامه نسخه رساله اول نگاشته است. این مجموعه منحصر به فرد اکنون در کتابخانه آستان قدس رضوی نگاهداری می‌شود و کاتب آن که ظاهراً شاگرد خود کعبی بوده باشد علوان بن برکه بن حسین بن علی بن شرف الدین شیرعاوی است که

۱. رک: آستان قدس رضوی، ج ۵، ص ۴۹۵-۴۹۶؛ زین الدین بن علی عاملی، الاستانبولیة فی الواجبات العینیة أو ما لا يسع المكلف جهله، تحقیق رضا مختاری و احمد عابدی، در تراش، س ۶، ش ۲۲، محرم ۱۴۱۱ق، ص ۱۷۴.

کتابت این نسخه را در روز پنجم شنبه ۱۹ شوال ۹۶۶ ق به پایان رسانده است.^۱ کعبی در حاشیه نسخه نوشته است:

كان الفراغ على يدنا قلها من المجتهد العبد الفقير فضل الله ابن محمد الكعبى عفى الله عنهم يوم عيد الأضحى سنة ثمانية وخمسين وتسعمائة من هجرة سيد المرسلين محمد صلى الله عليه وآله أمين صاحب.

فضل الله كعبی نجفی عراقي احتمالاً همان فضل الله بن محمد بن صقر عراقي نجفی کعبی باشد که نسخه‌ای از کتاب الروضۃ البهیة شهید ثانی را کتابت کرده و تاریخ فراغت از استنساخ آن نیز سه شنبه ۴ ربیع الثانی ۹۶۵ ق ذکر شده است.^۲

همچنین در مجموعه اهدایی مشکات به دانشگاه تهران نسخه‌ای از کتاب مسالک الافهام به شماره ۷۶۲ وجود دارد که کاتب آن فضل الله بن محمد بن صفر کعبی عراقي است و در روز دوشنبه ۱۴ ربیع الثانی ۹۵۶ ق از کتابت آن فراغت حاصل کرده است. کاتب قسم عبادات کتاب تا میانه کتاب حج را نزد شهید ثانی و باقی کتاب را نزد سید حسن شقطی با نسخه‌ای که با نسخه نزد شهید مقابله شده بود، مقابله کرده است.^۳ عبارت اخیر به وضوح شاگردی فضل الله بن محمد نزد شهید ثانی را تأیید می‌کند. عبارت مقابله چنین است:

تمت المقابلة بعون الله تعالى على الشيخ مصنفه سلمه الله تعالى إلى قریب نصف كتاب الحج والباقي على السيد حسن الشقطي بنسخة مقابلة على الشيخ وبلغ له بخطه على آخرها والحمد لله رب العالمين وصلوته على نبيه محمد وآله الطاهرين.

نتیجه گیری

وجود نسخه‌های خطی متعدد از برخی آثار، کار نسخه گرینی برای تصحیح کتاب را بسیار دشوار می‌کند. اگر از برخی دشواریهای اداری بر سر راه دست یابی به نسخه‌های خطی بگذریم، گرداوری تمام اطلاعات مندرج در فهارس نسخه‌های خطی و گاه توجه به برخی ویژگی‌های خاص در خصوص نسخه‌های خطی از جمله مطالب مذکور در انجامه‌های نسخه‌های خطی، این امکان را می‌دهد تا دست کم بتوان تبارشناسی نسبتاً کاملی از نسخه‌های خطی یک متن ارائه کرد. همان گونه که در این مقاله نشان داده شد، کتاب مسالک الافهام شهید ثانی و عبارتهای مذکور در انجامه‌های آن اهمیت خاصی برای تبارشناسی نسخه‌های آن دارد از این رو شایسته است بر همین اساس تمام نسخه‌های موجود و فهرست شده کتاب مسالک الافهام مورد تحقیق و پژوهش بیشتری قرار گیرد.

این کار سوای آن که دانش و آگاهی ما درباره شاگردان شهید ثانی را وسعت می‌بخشد، امکان دست یابی به اطلاعاتی درباره خود شهید ثانی را نیز فراهم می‌کند.

۱. آستان قدس رضوی، ج ۵، ص ۶۱۷ و ۲۰، ص ۴۳۸-۴۳۹. شیر عاوی جزائری آثار دیگری نیز از شهید کتابت کرده است. از جمله نسخه‌ای از کتاب منیه المرید موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۶۲۵۰ رک: آستان قدس رضوی، ج ۵، ص ۳۳۰-۳۳۱.

۲. نسخه بیزووهی، ج ۱، ص ۲۹؛ دنا، ج ۵، ص ۹۹۸.

۳. دانشگاه تهران، ج ۶، ص ۲۰۳۷-۲۰۳۸.

